

MET CONSENTE VAN ELKER STEDE

De totstandkoming van het Brabants-Vlaamse verdrag van 1339^{1,2}

Ben Eersels

*Binnen Ghent so was verhaven
Een knape niet rike van haven
Ende van gheenre grooter geboort
Doe so wart getogen voert
Dat al tlant an hem vel.
Maer hij conste spreken wel
Ende wart van groeter geweld
Ende hiet Jacob van Artenvelde
(...)
Hij bracht daer toe dien stonden,
Dat te samen worden verbonden,
Eduwaert, coninc van Engelant,
Ende Vlaenderen ende Brabant
Ende die grave van Hollant mede
Met consente van elker stede.³*

Aan het woord is Jan van Boendale, de bekende 14de-eeuwse Brabantse kroniekschrijver. Hij vertelt over de opkomst van Jacob van Artevelde in Gent en hoe die laatste ervoor zorgde dat Brabant en Vlaanderen op 3 december 1339 een verbond sloten, waarin beide gewesten onder andere bezwoeren om elkaar bij te

---

¹ Ik wil graag Jelle Haemers, Valerie Vrancken en de anonieme referent van de MGOG bedanken voor hun vele nuttige opmerkingen tijdens het schrijfproces van dit artikel. Prof. dr. Dirk Heirbaut wil ik graag danken voor zijn literatuursuggesties omtrent de praktijk van invloedborgen in het feodale systeem.

² Alle data die in dit artikel gebruikt worden, moeten geïnterpreteerd worden volgens de huidige jaartelling. Wanneer bijvoorbeeld data uit de Gentse en Brugse rekeningen aangehaald worden, werd de paasstijl consequent omgerekend naar de huidige jaartelling.

³ Jan Van Boendale, *Van den derden Eduwaert, coninc van Ingelant, hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrije te winnen ende hoe hij Doernic belach*, J. Heymans (ed.), Nijmegen, 1983, regel 1001-1008 en 1017-1028.

staan in geval van een buitenlandse aanval. Het graafschap Holland-Zeeland-Henegouwen sloot zich pas enkele maanden na het originele verdrag tussen Brabant en Vlaanderen aan bij de alliantie. Zoals Boendale aanhaalt, had het Brabants-Vlaamse verbond ook consequenties die het Brabantse en Vlaamse territorium overstegen. Op dat moment verenigde de Engelse vorst Edward III immers continentale bondgenoten met de bedoeling zijn rechten op de Franse kroon te verzilveren. Het hertogdom Brabant was sinds juli 1337 togetreden tot die coalitie.⁴ Het Brabants-Vlaamse bondgenootschap van 1339 betekende bijgevolg dat ook het graafschap Vlaanderen zich aansloot in het Engelse kamp. De Engelse voorbereidingen voor het conflict dat de geschiedenis zou ingaan als de Honderdjarige Oorlog, zouden vanaf dan in een stroomversnelling geraken.

Het is opvallend dat Boendale aan het einde van deze passage vermeldt dat de verschillende partijen zich verbonden ‘met consente van elker stede’. Dat impliceert dus dat de landsheren beraad hebben met hun steden en dat die uitdrukkelijk hun toestemming gegeven hebben voor een Brabants-Vlaamse samenwerking. Nochtans worden verdragen met betrekking tot interregionale relaties die afgesloten werden in de bredere context van de Honderdjarige Oorlog in de historiografie vaak beschreven als het resultaat van de strategie van de grote figuren op het Europese schaakbord. Het verdrag van 1339 vormt daarop geen uitzondering. Jonathan Sumption relaas van de Honderdjarige Oorlog stelt bijvoorbeeld dat Jacob van Artevelde op bevel van Edward III het initiatief nam om een Brabants-Vlaams bondgenootschap te sluiten.⁵ Ook Henry S. Lucas, wiens werk ondanks zijn ouderdom nog steeds als referentie geldt voor de politieke situatie in de Lage Landen in die periode, hing een soortgelijke stelling aan.⁶ Vanuit Franse hoek wordt dat verhaal ongeveer op dezelfde manier verteld, namelijk vanuit het perspectief van de grote figuren. Jean Favier en Philippe Contamine

⁴ De Brabantse hertog Jan III heeft zich er lang voor gehoed om zijn steun aan de Engelse koning openbaar te maken, ongetwijfeld uit angst voor een mogelijke Franse aanval. Hij heeft pas na de bezegeling van het Brabants-Vlaamse verdrag trouw gezworen aan de Engelse koning. Toch stel ik, in navolging van Sergio Boffa, 13 juli 1337 voor als de startdatum van de Engels-Brabantse alliantie, aangezien Jan III toen aan Edward III beloofde om hem met 1200 ridders bij te staan als Edward zou beslissen om Frankrijk aan te vallen. Vgl. S. Boffa, ‘The duchy of Brabant caught between France and England during the First half of the Hundred Years War’, in L. Villalon en D. Kagay (eds.), *The Hundred Years War: a wider focus*, Leiden en Boston, 2005, p. 220.

⁵ J. Sumption, *The Hundred Years War. 1: Trial by battle*, Londen, 1990, p. 300. Sumption baseert zich daarvoor op een brief van 15 november 1339, afkomstig van Edward III en gericht aan de Brabantse hertog, waarin Edward de hertog toestemming geeft om te onderhandelen met de Vlaamse graaf en diens steden over een verbond. In dit artikel zal ik echter argumenteren dat de Brabantse en Vlaamse steden toen al samengezeten hadden om over een samenwerking te praten. Zie T. Rymer (ed.), *Foedera, conventiones, litterae, et cujuscunque generis...*, 3^e uitg., II (4), Den Haag, 1967, pp. 55-56.

⁶ H. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War*, Philadelphia, 1976, pp. 350-352.

beschouwden het verdrag zelfs als een Anglo-Vlaams verbond.⁷ Belgische historici zoals Henri Pirenne, Joseph Kervyn de Lettenhove, Marinette Bruwier en recenter Piet Avonds, benadrukten nochtans al dat het verbond van 1339 veel verder ging dan een militair akkoord en dat het verdrag aan de Brabantse en Vlaamse steden enkele verregaande privileges toekende.⁸ Desalniettemin argumenteerden ook Avonds en zijn voorgangers dat het verdrag tot stand kwam op aangeven van de ‘dirigenten’ Edward III en Jacob van Artevelde.

In deze bijdrage zal ik echter, in navolging van Jan van Boendale, stellen dat ook andere politieke spelers soms een belangrijke en zelfs coördinerende rol konden spelen bij de totstandkoming van dergelijke verdragen tussen verschillende graafschappen en hertogdommen. Elodie Lecuppre-Desjardin stelde in dat kader al vast dat de Vlaamse steden regelmatig bemiddelden bij de Vlaamse graaf en later de Bourgondische hertog om diens politiek met zijn burens te beïnvloeden. Volgens haar stonden in die politiek steeds de stedelijke economische belangen centraal.⁹ Ik zal nog een stap verder gaan, door aan te tonen dat de Brabantse en Vlaamse steden er niet enkel in slaagden om de vorstelijke interregionale politiek bij te sturen, maar dat ze er in 1339 zelfs in geslaagd zijn om een samenwerking van twee prinsdommen volledig naar hun eigen wensen in te vullen, inclusief enkele lucratieve voorrechten voor henzelf. De Brabants-Vlaamse alliantie van 1339 vormt in dat debat om twee redenen de ideale casus. Ten eerste hebben de oorkonden die de weerslag van de alliantie vormen, enkele interessante kenmerken die de invloed van verschillende politieke groeperingen bij de totstandkoming van de alliantie verraden. Niet alleen de tekst van het verdrag, maar ook de zegels van de verschillende officiële exemplaren van de alliantie bieden namelijk een unieke inzicht in de totstandkoming van het verdrag. Ten tweede zijn er voor die periode ook enkele andere bronnen voorhanden, die toelaten om enkele conclusies te formuleren over het onderhandelings- en redactieproces van het verdrag.

Ik zal mijn argumentatie in vier stappen opbouwen. In een eerste deel zal ik een kort overzicht geven van de inhoud van het verdrag. Daardoor zal het ener-

⁷ J. Favier, *La Guerre de Cent Ans*, Parijs, 1980, p. 92 en P. Contamine, *La guerre de Cent Ans*, Parijs, 2010, p. 23.

⁸ H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, Brussel, 1905, pp. 112-113; J. Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, II, Brugge, 1853, pp. 312-315; M. Bruwier, ‘Le traité Flandre-Brabant de 1339’, *Bulletin du crédit communal de Belgique*, 15 (1961), pp. 20-28, 42 en P. Avonds, ‘Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorighheidsbesef in de Nederlanden’, in J. Andriessen, A. Keersmaeckers en P. Lenders (eds.), *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek*, Leuven, 1986, pp. 45-58.

⁹ E. Lecuppre-Desjardin, ‘Par-delà la muraille. La conscience politique urbaine dans les anciens Pays-Bas bourguignons à l’épreuve de la politique extérieure’, *Revue historique*, 666 (2013), pp. 259-288.

zijds duidelijk worden dat het Brabants-Vlaamse verdrag niet enkel een militair akkoord was, maar dat de Brabantse en Vlaamse steden ook enkele zeer verregaande privileges verwierven. Anderzijds zal ik aantonen dat de tekst van het verdrag vele begrippen en constructies bevat, die door Jan Dumolyn aangewezen werden als een typisch stedelijk discours.¹⁰ De steden verkregen dus niet enkel passief die privileges, zij hebben ook actief de bepalingen mee vormgegeven. In een tweede stap zal ik, in de mate van het mogelijke, reconstrueren welke politieke actoren deelgenomen hebben aan de onderhandelingen die geleid hebben tot het ontstaan van de Brabants-Vlaamse alliantie. Ik zal daarvoor gebruikmaken van de Gentse en Brugse stadsrekeningen van die periode. Het derde onderdeel zal het tijdstip en de plaats van het opstel en de bezegeling van de verschillende officiële exemplaren van het verdrag beschrijven. In die discussie vormt de afwezigheid van het zegel van de Vlaamse graaf aan de expedities een interessante kwestie, al zullen ook de Gentse en Brugse stadsrekeningen van belang zijn. Ten slotte zal ik in het vierde deel een hypothese formuleren waarom de onderdanen net in 1339 op de voorgrond traden op het vlak van interregionale betrekkingen. Daarbij zal het verdrag van 1339 vergeleken worden met een eerder Brabants-Vlaams verdrag uit 1337, een verdrag waarin de Brabantse en Vlaamse onderdanen veel minder prominent naar voren kwamen.¹¹

Het bronnenmateriaal dat voorhanden is, maakt vooral de prominente rol van de steden van Brabant en Vlaanderen duidelijk. Maar ook de rol van de eerste en de tweede stand – de clerus en de adel – in de totstandkoming van de alliantie verdient de nodige aandacht. Wegens een bronnentekort kan ik daaromtrent helaas slechts enkele hypothesen formuleren. De hoge Brabantse en Vlaamse clerus lijkt alvast op geen enkele manier betrokken te zijn geweest bij de vorming van het verbond. Nergens in de tekst wordt de klerikale stand of een lid daarvan specifiek vermeld. Bovendien verkrijgen de clerici geen specifieke privileges – in tegenstelling tot de steden, zoals ik verderop zal toelichten. De afwezigheid van een klerikale invloed is op zich echter niet zo verbazingwekkend, aangezien tijdens de 14de eeuw zowel in Vlaanderen als in Brabant de clerici doorgaans geen interesse hadden in een rol in interregionale politiek. Indien zij trachtten om pri-

¹⁰ J. Dumolyn, 'Privileges and novelties: the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the dukes of Burgundy (1384-1506)', *Urban History*, 35/1 (2008), pp. 5-23 en Idem, 'Urban ideologies in later medieval Flanders: towards an analytical framework', in A. Gamberini, J. Genet en A. Zorzi (eds.), *The languages of political society. Western Europe, 14th-17th centuries*, Rome, 2011, pp. 69-96.

¹¹ Met onderdanen bedoel ik alle inwoners van Brabant en Vlaanderen die rechtstreeks of onrechtstreeks trouw verschuldigd waren aan de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen.

vileges van de vorst los te krijgen, deden zij dat zowel in Brabant als in Vlaanderen door zichzelf te verenigen in eigen coalities.¹² Vele edellieden hebben daarentegen wel duidelijk een rol gespeeld. Maar liefst tachtig edellieden, bezitters van een heerlijkheid in het Brabantse en Vlaamse gebied, hebben het verdrag bezegeld als zogenaamde invloedborgen. Zij verbonden zich ertoe druk uit te oefenen op eventuele personen die zich tegen de inhoud van het verdrag zouden keren, zelfs indien het de hertog of de graaf zou zijn.¹³ Die rebellerende personen zouden vervolgens, zo stipuleert het verdrag, *worden ghecorrigeert naer den mesgripe*. Waar mogelijk, zal ik ook de rol van de edellieden bij de totstandkoming van het verdrag bespreken.

1. Verbonde, vorworden ende accorde.

De verschillende bepalingen van het verdrag¹⁴

Het discours van de oorkonde verraadt, nog voor de eigenlijke bepalingen bekendgemaakt worden, dat het verdrag van 1339 geen traditionele hertogelijke of grafelijke oorkonde is, die door de landsheren wordt opgelegd aan hun onderdanen, maar dat die onderdanen zelf ook een rol hebben gespeeld bij de redactie van het document. Een eerste indicatie is de *intitulatio*, het deel van het document waarin de oorkonders zichzelf bekendmaken. De *intitulatio* vermeldt immers niet alleen de Vlaamse graaf en Brabantse hertog, maar ook de veertien goede steden van Brabant en Vlaanderen – de zeven belangrijkste steden van beide gebieden, die geacht werden alle Brabantse en Vlaamse steden te vertegen-

¹² Zie R. Van Uytven, 'Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen', s.n., *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique: Moyen âge et temps modernes. Actes du colloque de Bruxelles, 30 nov.-2 déc., 1967 (Ie et IIe sections)*, pp. 48-135, vooral pp. 84-90 en W. Prevenier, 'De verhouding van de Clerus tot de locale en regionale Overheid in het Graafschap Vlaanderen in de Late Middeleeuwen', *Ibid.*, pp. 9-47.

¹³ Over vazallen als invloedborgen, zie D. Heirbaut, *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305*, Brussel, 1997, pp. 221-224.

¹⁴ Wegens het gebrek aan een degelijke wetenschappelijke uitgave, verwijs ik voor de tekst van het verdrag naar de meest recente (volledige) transcriptie van Jean-Jacques Lambin op basis van het verloren gegane Ieperse exemplaar: J. Lambin (ed.), *Eeuwigduerende verbond tusschen Jan den III, hertog van Brabant, en Lodewyk den I, grave van Vlaenderen: met hen gevoegd hunne onderlinge steden en edelen; gesloten te Gend, den 3en december 1339, en waervan een der oorspronkelyke rust onder de archiven der regering van Ypre, Ieper, 1832*. Voor een transcriptie van het Gentse exemplaar (Stadsarchief Gent, reeks Charters, nr. 395, tegenwoordig te bezichtigen in het STAM), verwijs ik naar mijn masterscriptie B. Eersels, *Omme de openbare profite, nutscepe ende orbore van den twee landen. De motieven van de Brabantse steden achter het Brabants-Vlaamse verdrag van 3 december 1339*, onuitgegeven masterscriptie, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2014, pp. 92-102. Verder zijn er nog drie andere bewaarde exemplaren: Algemeen Rijksarchief Brussel, reeks Charters van Brabant, nr. 621bis (dit exemplaar wordt momenteel gerepareerd, voor consultatie best een afspraak maken); Archives Départementales du Nord, reeks B 264, nr 7337 en Stadsarchief Antwerpen, reeks charters, nr. Cf 86. Daarnaast staat het ook vast dat er een Brugse expeditie bestaan heeft. Daarop zal ik terugkomen in het derde onderdeel.

woordigen – als oorkondende partij. In theorie vaardigen goede Brabantse en Vlaamse steden de oorkonde dus samen met hun heren uit, op voet van gelijkheid. Dat was een unicum in middeleeuwse alliantieverdragen tussen graafschappen en hertogdommen in de Lage Landen, die normaal gezien enkel uitgingen van de landsheren.¹⁵ Dat lijkt er op te wijzen dat de steden ook een invloed hebben uitgeoefend op de redactie van de tekst – waarom zouden zij anders vermeld worden? Een tweede merkwaardige element van het protocol neemt de twijfel volledig weg. De *narratio*, waarin de concrete reden voor het ontstaan van de oorkonde geschetst wordt, staat immers bol van de sleutelwoorden die wijzen op een sterke stedelijke invloed op de tekst, zoals *payse, rusten, vrijheden, eendrachtigheden, en openbare profite*.¹⁶ Daarnaast hameren de redacteurs erop dat het verdrag tot stand gekomen is na een gemeenschappelijk besluit van de graaf, de hertog én hun steden, *bi ghemeenene consente ende rade*. Veel van die concepten komen terug in de verschillende bepalingen.

De eerste drie eigenlijke bepalingen bevatten militaire afspraken. Het eerste artikel is vrij traditioneel: het verplicht Brabant en Vlaanderen om elkaar hulp te verlenen wanneer één van beide gebieden door een buitenlandse mogendheid aangevallen werd. De andere twee artikels dragen een veel vernieuwendere inhoud. In het tweede punt beloofden de graaf en de hertog om eerst de raad van de ‘landen’ van Brabant en Vlaanderen in te winnen, alvorens een ander land de oorlog te verklaren. Wanneer er een oorlog begonnen werd, mochten de heren bovendien pas na het consent van beide ‘landen’ vrede sluiten, zoals de derde bepaling stelt. Het is onduidelijk hoe de auteurs het woord ‘land’ precies interpreteerden. Meestal bedoelde men daarmee een delegatie van de goede steden, al dan niet vergezeld door adellijke afgevaardigden – zoals gezegd werd de Brabantse en Vlaamse clerus vrijwel nooit bij dergelijke aangelegenheden betrokken.¹⁷ Of de edelen nu vertegenwoordigd werden of niet, de bijzonder verre gaande invloed van de derde stand op de militaire politiek van de vorst valt niet te ontkennen en was in die tijd ongezien. De tweede bepaling, die het meest verregaand is, werd later zelfs in de Brabantse Blijde Inkomst-charters opgenomen, waardoor het een deel werd van een soort vroege constitutie van het Brabantse

¹⁵ Vgl. Avonds, ‘Beschouwingen’, p. 46.

¹⁶ Meer over die sleutelconcepten in Dumolyn, ‘Urban ideologies’ en *Idem*, ‘Privileges and novelties’.

¹⁷ A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du Duché de Brabant au bas Moyen Age (1355-1430)*, Brussel, 1975, pp. 432-434; pp. 447-448; P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356): land en instellingen*, Brussel, 1991, pp. 33-37 en W. Prevenier, *De Leden en Staten van Vlaanderen (1384-1405)* Brussel, 1961, pp. 21-23.

volk.¹⁸ Niet toevallig werd ook de tekst van die charters in grote mate geredigeerd door de Brabantse steden.¹⁹

Uit de andere zes artikels blijkt nog duidelijker dat het verdrag veel meer dan een traditionele militaire alliantie is. De hertog en de graaf kenden in feite een hele reeks privileges toe aan hun onderdanen, vooral aan de steden. De macht van de zes grootste steden (Leuven, Brussel en Antwerpen voor Brabant en Gent, Brugge en Ieper voor Vlaanderen) wordt bovendien overduidelijk. Het vierde artikel belooft dat alle binnen- en buitenlandse kooplieden beschermd zullen worden tijdens het uitoefenen van hun activiteiten.²⁰ Het vijfde punt maakt gewag van de oprichting van een gemeenschappelijke munt en een bijbehorende muntcommissie, die er op moest toezien dat de waarde van de munt constant bleef. De zes grootste steden kregen het recht om telkens één vertegenwoordiger naar die commissie af te vaardigen, de hertog en de graaf mochten elk twee afgevaardigden sturen.²¹ Daarnaast werd er in het zesde punt een overkoepelend juridisch orgaan opgericht om onderlinge conflicten op te lossen – een orgaan waar de vertegenwoordigers van de grootste steden, opnieuw, met zes tegen vier in de meerderheid waren. Dat orgaan had echter slechts een passieve functie – de vertegenwoordigers werden enkel samengeroepen op expliciet verzoek van een Brabander of Vlaming.²² Het zevende artikel stelt bovendien dat eventuele toe-

¹⁸ Die Blijde Inkomst-charters werden uitgevaardigd bij de aanstelling van de nieuwe hertog van Brabant, naar aanleiding van hun Blijde Intrede. In die documenten deden zij allerlei politieke, economische en juridische concessies aan de Brabantse bevolking en confirmeerden zij hun verworven privileges en rechten. Het tweede artikel van het verdrag van 1339 werd overgenomen als respectievelijk het tiende artikel van de Blijde Inkomst van Johanna en Wenceslas in 1356 en het derde artikel van de Blijde Inkomst van Antoon van Bourgondië, Filips van Saint-Pol en Filips de Goede. Zie resp. R. Van Bragt, *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas. Een inleidende studie en tekstuitgave*, Leuven, 1956, p. 99; *Den Luyster ende glorie van het hertogdom van Brabant*, II, Brussel, 1699, pp. 4 en 52 en P. Godding, *La législation ducal en Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*, Brussel, 2006, p. 119. Tot en met het Blijde Inkomst-charter van Jan IV bevatten die Blijde Inkomst-charters zelfs een artikel waarin de hertog zwoer dat hij het Brabants-Vlaamse verdrag van 1339 zou erkennen. Maar ook in een veel minder constitutionele context werd het verdrag verschillende malen hergebruikt. Zie voor talrijke voorbeelden Avonds, 'Beschouwingen', pp. 45-58.

¹⁹ Vgl. Van Bragt, *De Blijde Inkomst*, pp. 29-30; Van Uytven en Blockmans, 'Constitutions and their application', pp. 406-410; Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', pp. 99-100.

²⁰ Een dergelijke bepaling was vrij gebruikelijk. In 1341 beloofde Jan III dat hij ook de Engelse kooplieden onder bescherming zou nemen; in 1347 deed hij hetzelfde voor de Franse handelaars. Zie J. Willems en F. Bormans (eds.), *Codex diplomaticus bij de Brabantsche Yeesten*, I, Antwerpen, 1839, p. 828.

²¹ Voor meer informatie over deze munt, zie J. Ghysens, 'Le monnayage d'argent en Flandre, Hainaut et Brabant au début de la guerre de cent ans', *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 120 (1974), pp. 109-191; A. Haecq, 'De aanmuntung van zilveren en "zwarte" munten in Vlaanderen onder Lodewijk van Nevers (1322-1346)', *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, 3 (1985), pp. 83 en 97 en F. Blockmans en W. Blockmans, 'Devaluation, coinage and signorage under Louis de Nevers and Louis de Male, counts of Flanders, 1330-84', in F. Blockmans, P. Cockshaw e.a. (eds.), *Coinage in the Low Countries (880-1500)*, Oxford, 1979, pp. 72-73.

²² Napoleon De Pauw dacht echter dat die juridische instelling ook een actieve functie had. Vgl. N. De Pauw, *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, Brussel, 1920, p. 199.

komstige disputen tussen de hertog en de graaf voor dit orgaan gebracht zouden worden, om zo een oorlog tussen beide gebieden te vermijden. Via het achtste artikel, dat een weerstandsclausule bevatte, kregen de Brabanders en de Vlamingen het recht om de hertog of de graaf *met al haerre macht ende met allen manieren van constrainten die zij up hem lieden ende up hare goet doen zullen moghen* [te] *bedwinghen* indien die zich niet naar de bepalingen van het verdrag wilde schikken.²³ Tot slot stipuleerde het negende artikel dat vertegenwoordigers van de zes grootste steden en de landsheren drie keer per jaar, op geregelde tijdstippen, samen zouden vergaderen.²⁴

Voor de rijke stedelijke patriciërs haalden hun slag thuis: zij zouden optimaal kunnen profiteren van de maatregelen die de handel dienden te beschermen.²⁵ Toch konden wellicht ook leden van de lagere klassen in de steden, de ambachtsmeesters en -lieden, zich naar alle waarschijnlijkheid vinden in de inhoud van het verdrag. Een bijzonder groot aandeel van de bevolking was immers actief in de zeer exportgerichte lakenindustrie.²⁶ Hun welvaart was dus afhankelijk van een bloeiende internationale handel. Maar daarnaast hadden zij er uiteraard ook alle baat bij dat de partijen in geval van een conflict de diplomatieke weg kozen in plaats van het geschil met de wapens te beslechten.

Het is veel minder duidelijk welke voordelen de edellieden bij deze bepalingen hadden. Hoewel zij in grote getale het charter bezegeld hebben, ging hun rol bij de redactie van het verdrag zeker niet zo ver als die van de goede steden, want de betrokken edelen vaardigden de oorkonde niet mee uit. Bovendien is er in de bepalingen geen spoor van specifieke voorrechten die de adel verkreeg, al zouden

²³ Zie voor enkele voorbeelden van het gebruik van weerstandsclausules in het Heilig Roomse Rijk A. De Benedictis, 'Rebellion – Widerstand – politische Kommunikation als Normenkonflikt in der Frühen Neuzeit', in A. De Benedictis e.a. (ed.), *Die Sprache des Politischen in actu: zum Verhältnis von politischem Handeln und politischer Sprache von der Antike bis ins 20. Jahrhundert/Il linguaggio del 'politico' in actu: sul rapporto tra agire politico e linguaggio politico dall'antichità al XX secolo*, Göttingen, 2009, pp. 113-162. Voor het Brabantse gebruik van de clausule, zie R. Stein, '74 woorden die het verschil maken. Over de ontwikkeling van het Brabantse recht van weerstand', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 29 (2012), pp. 47-63. Zijn conclusie bij de weerstandsclausule van het verdrag van 1339 is m.i. echter niet correct. Stein beweert dat de weerstandsclausule van 1339 een afgezwakte vorm was van de weerstandsclausules in eerdere Brabantse landcharters, maar hij betreft bepaalde passages van het verdrag van 1339 niet in zijn analyse. Indien die passages in het onderzoek verwerkt worden, ging de weerstandsclausule in 1339 volgens mij in principe zelfs verder. Zie Eersels, *Omme de openbare profite*, pp. 43-46 voor meer informatie.

²⁴ Namelijk rond 16 februari in Gent, rond 8 juli in Brussel en rond 15 november in Aalst. Zie *Eeuwig-duerende verbond*, p. 13.

²⁵ Ik volg hierin de onderverdeling van de stedelijke gemeenschap die Jan Dumolyn eerder maakte voor het graafschap Vlaanderen. Hij onderscheidt drie groepen: de patriciërs (die hun economische, sociale, politieke en symbolische macht uit hun financiële middelen haalden), de stedelijke middenklasse (de leidinggevende groep binnen de ambachtsgildes) en het stedelijke proletariaat (de loonarbeiders, lagere ambachtslieden en zij die aan de rand van de maatschappij leefden). Zie Dumolyn, 'Urban ideologies', p. 78.

²⁶ Voor ramingen, zie W. Prevenier, 'Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw', *Studia historica Gandensia*, 196 (1975), pp. 269-303.

de edellieden zoals gezegd misschien wel betrokken worden bij het overleg omtrent de militaire politiek van beide landen. Slechts één keer worden de edellen specifiek vermeld, wanneer hun gevraagd wordt om mee op te treden (*corri-geirne*) tegen individuen die zich tegen de inhoud van het verbond keerden. Daarbij moesten zij zich engageren om de hertog, de graaf of een van hun opvolgers te *bedwinghen*, indien die zich niet meer wilde schikken naar de verworvenheden van het verdrag. Het feit dat zij, zeker in vergelijking met de steden, zelf weinig voordelen verkregen, hield hen blijkbaar niet tegen om toch te beloven dat zij als invloedborgen actief zouden meewerken aan de uitvoering van het verdrag.

2. Bi goeder deliberatien ende ripen rade. De Brabants-Vlaamse onderhandelingen

Jan van Boendale vertelt over de redactie van het Brabants-Vlaamse verdrag het volgende:

*Die steden van Vlaenderen quamen
Hier omme in Brabant te samen
Ende die staden van Brabant
Quamen weder in Vlaenderlant
Om dat vaste te besaertereerne
Ende mit zegulen te confirmeerne*²⁷

Boendale is de enige kroniekschrijver die iets over de voorafgaande onderhandelingen vermeldt.²⁸ Het is bovendien opvallend dat hij in dit betoog nergens de Brabantse hertog, noch de Vlaamse graaf ter sprake brengt. Hij wekt de indruk dat de steden, volgens het citaat in de inleiding van het artikel onder impuls van Artevelde, op eigen houtje samenkwamen om gesprekken te voeren over een mogelijk bondgenootschap. Boendale zwijgt in alle talen over een mogelijke hertogelijke of grafelijke verordening, bevel of uitnodiging tot deze besprekingen. De andere kroniekschrijvers die het verdrag ter sprake brengen, zijn het echter

---

²⁷ Jan van Boendale, *Van den derden Eduwaert*, regel 1021-1027.

²⁸ Aangezien het doorgaans aanvaard wordt dat Boendale zelf behoorde tot de klasse van de stedelijke patriciërs, hoeft het niet te verbazen dat net hij de enige kroniekschrijver is die vertelt over de bilaterale stedelijke gesprekken. Boendale gebruikt dan wel de hertogelijke dynastie als ruggengraat voor zijn kroniek, maar dit is nogmaals een bewijs van zijn aandacht en sympathie voor de stedelijke politiek. Zie voor een overzicht van de opinies over Boendales ideologie R. Stein, 'Jan van Boendales Brabantsche Yeesten: antithese of synthese?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106/2 (1991), pp. 185-197.

niet eens of de Gentenaren daadwerkelijk het initiatief genomen hebben. Gilles le Muisit volgt Boendales stelling dat Artevelde de initiatiefnemer was.²⁹ Edmond de Dynther en de anonieme kroniekschrijver van Valenciennes stellen dan weer dat Edward III beide partijen aan tafel heeft gebracht.³⁰ Wegens een bronnentekort is het onmogelijk om uit te maken wie het bij het rechte eind had.

De Gentse en Brugse stadsrekeningen lijken aan te tonen dat de steden inderdaad een belangrijke rol gespeeld hebben bij de onderhandelingen die tot de totstandkoming van het verdrag geleid hebben. Enkele methodologische problemen bij die bronnen hebben echter tot gevolg dat discussie niet uitgesloten is. Ten eerste is de toelichting bij de verschillende gemaakte kosten zeer summier. De Gentse rekeningen vermelden enkel de andere deelnemers aan het gesprek, meestal gevolgd door een vage verantwoording van de kost als *'omme den orbore van den lande of van der stede*. De Brugse rekeningen vermelden zelfs enkel wie er gestuurd werd en hoe lang de bode wegbleef; de andere gesprekspartners en een kostenverantwoording worden dus niet meegedeeld. Om die reden is het vaak onmogelijk om volledige zekerheid te verwerven over de inhoud van gesprekken waar de Gentse en Brugse gedelegeerden aan deelgenomen hebben. Ten tweede kunnen mogelijke onderhandelingen die in Gent plaatsgevonden hebben, niet getraceerd worden, aangezien de Gentse rekeningen dergelijke vergaderingen niet weerhouden. Het Gentse stadsbestuur dekte immers enkel de kosten van haar eigen gedelegeerden als zij buiten de stad moesten reizen. De Brugse stadsrekeningen kunnen dat probleem ook niet verhelpen, omdat het Brugse stadsbestuur talloze boden naar Gent stuurde en het vanwege de ontbrekende kostenverantwoording onmogelijk is om te bepalen of de bode naar een Brabants-Vlaamse vergadering gezonden werd. Het is dus mogelijk dat er nog enkele vergaderingen plaatsgevonden hebben, maar niet getraceerd kunnen worden. Ten derde verschaffen de stadsrekeningen uiteraard geen informatie over eventuele contacten tussen de graaf en de hertog, die dus zonder de aanwezigheid van de steden plaatsgevonden hebben. Naar alle waarschijnlijkheid zijn er echter weinig tot geen gesprekken tussen beide landsheren geweest. De Vlaamse graaf stond

²⁹ Jan van Boendale, *Van den derden Eduwaert*, regel 1008-1017; Gilles le Muisit, *Chronique et annales*, H. Lemaître (ed.), Parijs, 1905, pp. 120-121. Gilles le Muisit verwacht het Brabants-Vlaamse verbond echter met de drie akkoorden die de Vlamingen met de Engelse koning sloten bij diens intrede als koning van Frankrijk te Gent.

³⁰ Edmond de Dynther, *Chronique des ducs de Brabant*, F. De Ram (ed.), II, Brussel, 1854, pp. 630-631 en *Récits d'un bourgeois de Valenciennes*, J. Kevyn de Lettenhove (ed.), Leuven, 1877, p. 170. Die laatste auteur haalt echter, net als Le Muisit, het Brabants-Vlaamse verbond en het Engels-Vlaamse verdrag door elkaar.

immers bijzonder weigerachtig tegenover een Engels-Vlaamse toenadering, als loyale vazal van de Franse koning. Hij zal dus vermoedelijk geen behoefte gehad hebben om besprekingen te voeren met de Engelsgezinde Brabantse hertog.³¹

Toch bieden de stadsrekeningen enkele inzichten over welke groepen deelnamen aan de onderhandelingen. De Gentse rekeningen geven in april 1339 aan dat de Brabantse en Vlaamse steden in april 1339 tweemaal samenkwamen in Dendermonde – bovendien zonder de graaf en de hertog.³² Bij de tweede vergadering was volgens de Gentse stadsrekeningen zelfs het volledige ‘land’ van Brabant en Vlaanderen aanwezig. Zoals al eerder aangegeven is de betekenis van die term onduidelijk. In de praktijk duidde hij meestal op een bijeenkomst van de derde stand, al dan niet in aanwezigheid van de tweede stand. Aangezien de Gentse rekeningen bij de andere vergaderingen het echter specifiek hebben over ‘de steden’, duidt de term ‘land’ in dit geval vermoedelijk op een betrokkenheid van de edellieden bij de onderhandelingen. Of ze ook daadwerkelijk aanwezig waren, valt helaas niet uit te maken bij gebrek aan andere bronnen. Wat wel vaststaat, is de invloed van het nieuwe Gentse bestuur op deze twee onderhandelingsessies. Jan uten Hove, aanwezig bij de beide samenkomsten, was immers één van de vijf Gentse ‘hoofdmannen’ en een nauwe medewerker van Jacob van Artevelde.³³

Lucas stelt evenwel dat deze twee gesprekken enkel om ‘economic matters’ gingen, weliswaar zonder daar een gefundeerde reden voor te geven. Maar toch is het volgens mij om twee redenen vrijwel zeker dat een Brabants-Vlaams verbond besproken werd.³⁴ Ten eerste illustreren de Gentse stadsrekeningen dat gesprekken met eender welke Brabantse groepering vóór 1339 zeer zeldzaam waren. Het laatste Gents-Brabantse contact dateerde van januari 1338, toen hun afgevaardigden samenzaten met de Brabantse hertog.³⁵ Nog zeldzamer waren de keren dat de Gentenaren bijeenkwamen met vertegenwoordigers van de Brabantse ste-

³¹ Over de houding van de Vlaamse graaf in het conflict, zie bijvoorbeeld Van Werveke, *Jacob van Artevelde*, pp. 49-51 en M. Vandersmaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw: bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en de raadsberhen achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*, Brugge, 1999, *passim*.

³² *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 301-303.

³³ Artevelde stuurde ook naar de meeste andere vergaderingen een van zijn pionnen. Willem van Vaerneuwijc en Ghelnoot van Leens waren eveneens sterk verbonden met Artevelde. Net als laatstgenoemde waren Vaerneuwijc en Leens twee buitengewone magistraten die op 3 januari 1338 in Gent waren aangesteld om Gent te leiden in de barre tijden die de Engelse blokkade van de Vlaamse havens met zich had meegebracht. Ook Jan Minneman en Jan van Steenbeke behoorden tot de ruime entourage van Artevelde. Voor meer informatie, zie Lucas, *Low Countries*, pp. 262, 310 en 340-341 en D. Nicholas, *The van Arteveldes of Ghent: the varieties of vendetta and the hero in history*, Leiden, 1988, pp. 23-26.

³⁴ Vgl. Lucas, *Low Countries*, pp. 323 en 350.

³⁵ *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 176.

den. De laatste vergadering van Gent met hun Brabantse collega's dateerde van maart 1337, toen het verdrag van Dendermonde onderhandeld werd.³⁶ Daarvoor was het volgens de rekeningen zelfs van 1331 geleden dat er nog betrekkingen met de Brabantse steden plaatsgevonden hadden.³⁷ De steden zaten dus enkel samen als er manifest belangrijke zaken beslist moesten worden. Ten tweede suggereert de grote stedelijke invloed op de tekst dat zij zich minutieus voorbereid hebben, door op voorhand goede afspraken te maken over wat zij wilden verwezenlijken. Die stedelijke elementen in de tekst zijn Lucas blijkbaar niet opgevallen. Hij beschouwt het verdrag, zoals reeds gezegd, vooral als een militair verbond tussen de twee gebieden. Aangezien die twee contacten zoals gezegd de enige rechtstreekse gesprekken waren tussen Brabantse en Vlaamse steden in een hele tijd, moet een Brabants-Vlaams verdrag volgens mij wel ter sprake gekomen zijn.

Tijdens de daaropvolgende maanden vonden er geen gesprekken meer plaats met alle betrokken steden. Wel zat Gent in mei nog een keer samen met de Brabantse steden en eind juni met de Brabantse hertog.³⁸ Brugge stuurde midden juni tweemaal een bode naar Brabant, al wordt nergens gespecificeerd naar wie.³⁹ Vanaf 24 juni is er tot eind augustus geen enkel spoor van contacten tussen de Brabanders en de Vlamingen, tot Brugge op 1 september een afgevaardigde naar Brabant stuurde.⁴⁰ Vanaf eind oktober raakten de onderhandelingen echter in een stroomversnelling: Gent stuurde op 31 oktober een afgevaardigde naar de hertog en een tweetal weken later vergaderden de Vlaamse steden, de graaf van Vlaanderen en de hertog van Brabant voor de laatste keer.⁴¹ Die timing was niet toevallig: enkele weken eerder waren de Vlaamse steden er immers in geslaagd de graaf via een overeenkomst voor hun kar te spannen.⁴²

Tot slot verdient ook de rol van het graafschap Holland-Zeeland-Henegouwen in de onderhandelingen enige toelichting. Volgens Boendale werd ook de graaf van deze gebieden gevraagd om tot de alliantie toe te treden. Noch de graaf, noch de Hollandse steden hebben het charter van 3 december 1339 echter bezegeld. De Gentse stadsrekeningen vermelden vóór de ratificatie van het verdrag bovendien geen gesprekken waaraan zowel Brabantse, Hollandse en

³⁶ *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 58.

³⁷ J. Vuylsteke (ed.), *Gentsche stads- en baljuwrekeningen 1280-1336*, II, Gent, 1908, p. 797.

³⁸ *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 303, 307.

³⁹ Stadarchief Brugge, reeks Oud Archief, nr. 216: Stadsrekening Brugge 1339-1340, 94r, 98v.

⁴⁰ *Ibid.*, 104v.

⁴¹ *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 403-405; Stadsrekening Brugge, 1339-1340, 109r. De Gentse stadsrekeningen vermelden de aanwezigheid van de Bruggelingen echter niet.

⁴² Lucas, *Low Countries*, pp. 345-346.

Vlaamse gedelegeerden deelnamen. Wel waren er in de loop van het jaar 1339 enkele bilaterale Gents-Hollandse contacten.⁴³ Ook het Brugse stadsbestuur stuurde eenmaal, op een ander moment dan de Gentenaren overigens, een afgevaardigde naar Henegouwen.⁴⁴ Het geringe aantal contacten van de beide Vlaamse steden met Henegouwse gedelegeerden – zeker in vergelijking met het aantal gesprekken met hun Brabantse collega's – is een duidelijke indicatie dat het graafschap Holland-Zeeland-Henegouwen veel minder bij de vorming van het verdrag betrokken werd.⁴⁵ Bovendien vermelden zowel de Brugse als de Gentse stadsrekeningen bijna altijd expliciet dat hun bodes tot de graaf van Henegouwen gericht waren, dus niet tot de steden.⁴⁶

Een verklaring voor de geringe betrokkenheid van de Hollanders is dat Hollandse steden niet sterk genoeg stonden om hun wil op te leggen aan de graaf. Zoals eerder aangegeven beperkte het verdrag de macht van de vorst op verschillende vlakken, waardoor het niet hoeft te verbazen dat de graaf van Holland in eerste instantie niet geïnteresseerd was om toe te treden tot de Brabants-Vlaamse alliantie. In maart 1340, toen Edward III met zijn leger was teruggetrokken naar Engeland, ging de Hollandse graaf uiteindelijk toch overstag.⁴⁷ Op dat moment trok een Frans leger met vuur en zwaard door Henegouwen en bij gebrek aan steun van zijn Engelse bondgenoot, moest de graaf op zoek naar alternatieve hulp. Zijn nieuwe Brabantse en Vlaamse bondgenoten hielden zich keurig aan hun bijstandsplicht en stuurden onmiddellijk troepen om de Franse plunderaars te verdrijven.⁴⁸ Zodra de Franse dreiging echter verdwenen was, slonk de interesse van de Hollandse graaf voor het bondgenootschap met Brabant en Vlaan-

⁴³ Er waren contacten tussen de Gentenaren en de graaf van Henegouwen, maar nooit in aanwezigheid van de Brabanders. Zie bv *De rekeningen der stad Gent*, I, 1874, pp. 296, 300, 304-305 en 401 (respectievelijk voor bodes die gestuurd werden op 1 januari, 29 maart, 31 mei en 26 september).

⁴⁴ Zo werd er op 21 april een Brugse gedelegeerde naar Henegouwen gestuurd, die 7 dagen weg bleef. Zie *Stadsrekeningen Brugge 1339-1340*, 92v.

⁴⁵ In principe is het mogelijk dat er wel bilaterale gesprekken plaatsvonden tussen de Brabanders en de Hollandse steden, maar bij gebrek aan Brabantse en Hollandse stadsrekeningen voor die periode is het onmogelijk om dat te verifiëren. Ik zie echter geen reden waarom de Brabantse steden wel rechtstreeks zouden onderhandelen met de Hollandse steden, terwijl de Vlamingen dat niet deden.

⁴⁶ Slechts eenmaal, op 18 september, stuurden Brugge en Gent expliciet een delegatie naar een Henegouwse stad, met name Valenciennes. Of op die vergadering ook de andere Henegouwse steden aanwezig waren, is echter heel onzeker. Zie *De rekeningen van de stad Gent*, I, p. 401; *Stadsrekeningen Brugge 1339-1340*, p. 105r.

⁴⁷ *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 414. Piet Avonds ontdekte eveneens een Franse vertaling van het verdrag in het archief van de Hollandse graven, met de vermelding *en del maniere cest messire de Haynaut alloyes a yaus par unes autrez lettrez*. Bovendien was de gemeenschappelijke Brabants-Vlaamse munt ook in Henegouwen in omloop. Zie Avonds, 'Beschouwingen', p. 47.

⁴⁸ De Gentse stadsrekeningen verwijzen zelfs naar de alliantie bij de vermelding van de kosten die gemaakt werden voor de hulpoperatie: *Vanden costen die men dede omme de uutfaert dat ons liede ute trocken voer Camerike ten versoucke vanden grave vaa Enegauwe, omme onsen eet te quittene*. Zie *De rekeningen van de stad Gent*, I, pp. 493-495.

deren al snel. Dat uit zich bijvoorbeeld in zijn slechts zeer zeldzame aanwezigheid bij de driejaarlijkse parlementen.

Ondanks de vaak karige toelichting in de stadsrekeningen kunnen enkele belangrijke conclusies getrokken worden met betrekking tot de redactie van het Brabants-Vlaamse verdrag. Hoewel het onmogelijk is om Artevelde of zijn entourage als initiatiefnemer aan te duiden, is het feit dat de Brabantse en Vlaamse steden pas na de aanstelling van de Gentse hoofdmannen toenadering zochten, een bewijs van de doorslaggevende rol van de hoofdmannen binnen de Vlaamse delegatie. Artevelde en de zijnen hadden echter geen monopolie op de gesprekken met de andere geallieerden, zo blijkt. Brugge voerde immers ook op eigen initiatief, zonder Gentse aanwezigheid, gesprekken met de Brabanders. Hoewel het heel onduidelijk is of ook tijdens die bijeenkomsten een Brabants-Vlaams verbond besproken werd, bewijzen de gesprekken van de Bruggelingen met de Brabanders dat Arteveldes invloed in Vlaanderen minder alomtegenwoordig was dan sommige historici dachten.⁴⁹ De kronieken schrijven hem dan wel een ongeëvenaarde macht toe, maar hij was geen dictator die in Gent alle macht centraliseerde.⁵⁰ Maar vooral tonen de rekeningen aan dat de Brabantse en Vlaamse steden regelmatig op eigen houtje zijn samengekomen, zonder de aanwezigheid van hun heren. Er werden in verhouding zelfs erg veel gesprekken gevoerd; voor het verdrag van Dendermonde zijn er bijvoorbeeld maar sporen van één voorbereidende vergadering tussen de twee ‘landen’ bewaard. De steden zijn dus duidelijk niet over één nacht ijs gegaan bij het opstellen van het verbond van 1339.

3. Van gheschriften te scrivene. Tijd en plaats van opstel en bezegeling van de verschillende charters

De vier bewaarde expedities vermelden alle dat ze op 3 december 1339 in Gent opgesteld zijn. De Gentse stadsrekeningen spreken dat echter tegen: op 21 januari 1340 worden Gentse gedelegeerden immers uitgezonden *die voeren (...) te Vulvoerde, omme de edele liede van Brabant te doen sweerne, ende omme de gheschriften van den verbinde te ordineerne*.⁵¹ Dat doet allereerst vermoeden dat enkele charters nog in Vilvoorde opgesteld moesten worden – zeker omdat onder deze

⁴⁹ Zie voor een dergelijke visie bijvoorbeeld Lucas, *Low Countries*, *passim*. en H. Van Werveke, *Jacob Van Artevelde*, Den Haag, 1982, *passim*.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld *Chronographia regum Francorum*, H. Moranville (ed.), II, Parijs, 1893, p. 54. en Jean le Bel, *Chronique de Jean le Bel*, eds. J. Viard en E. Deprez, I, Parijs, 1904, p. 130.

⁵¹ *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 407.

passage een kost van 5 pond, 13 schellingen en 4 penningen werd aangegeven, met de beschrijving *van ghescrijften te scrivene*.⁵² Het staat ook vast dat er een Brugse expeditie bestaan heeft, die bovendien om twee redenen zeker later opgesteld werd. Ten eerste staat de kost *van der letre vander alianche van Brabant te scrivene ende te zeghelne* pas in de Brugse stadsrekening die de periode februari 1340 – februari 1341 omvat.⁵³ Het gaat hier wellicht niet over een kost die de Brugse magistraat op 3 december maakte en die naar het volgende jaar overgeboekt werd, aangezien er minstens twee maanden voorbijgingen tussen de boeking van de kost en de redactie van het eerste charter in Gent. Ten tweede was Jan van Aerlebeke, de scribent die volgens de stadsrekeningen de Brugse expeditie opstelde, geen deel van de delegatie die de Bruggelingen naar Gent stuurden toen het originele verbond opgemaakt werd.

Over de ontstaansdatum van de andere charters bestaan er geen rechtstreekse aanwijzingen. Om te bepalen of die officiële exemplaren al dan niet op 3 december 1339 opgemaakt werden, is de kwestie van het zegel van de Vlaamse graaf interessant. Alle getuigen die in de *corroboratio* van de oorkonde opgenoemd worden, dus ook de graaf, werden opgedragen om hun zegel aan de documenten te bevestigen. Daarvoor werden gaatjes in de plica's van de oorkonde geboord en werd bij elk gaatje de naam van de eigenaar van het zegel geschreven, in de volgorde waarin ze in de *corroboratio* opgenoemd werden. Lang niet alle zegels zijn bewaard gebleven, maar de plica's van de verschillende expedities bevatten wel telkens een zegelstaart voor alle getuigen.⁵⁴ Enkel de zegelstaart van de Vlaamse graaf vormt daarop een uitzondering: noch het charter in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, noch het charter in de *Archives Départementales du Nord* bevat een zegel of een zegelstaart van de Vlaamse graaf op de plaats die daarvoor voorzien werd. In 1393 merkte de auteur van de inventaris van het hertogelijke archief bovendien al op dat het charter in dat archief geen zegel van de Vlaamse graaf bevatte.⁵⁵ Volgens Lambin bevatte ook het ondertussen verloren gegane Ieperse charter geen sporen van een grafelijke bezegeling.⁵⁶ De zegels van het

⁵² *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 407.

⁵³ Stadsrekening Brugge 1340-1341, 113v.

⁵⁴ Het exemplaar in het Algemeen Rijksarchief van Brussel heeft wel geen sporen van het zegellint van Gheeraerd van Vorselaer. Vgl. Verkooren, *Inventaire*, II, p. 81. Aan de expeditie van de Archives Départementales du Nord ontbreekt het zegel van Ywain Meldert. Deze zegelstaarten en zegels zijn volgens mij verloren gegaan, aangezien de andere expedities wel sporen van de zegels bevatten.

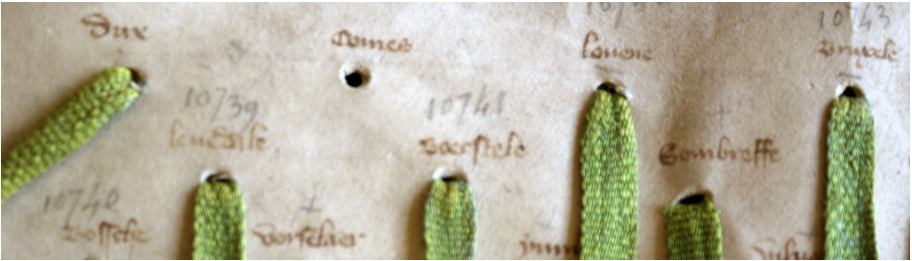
⁵⁵ Vgl. (...) *lesquelles ne sont point scellees du scel du conte de Flandres*. Algemeen Rijksarchief Brussel, Inventaires de la 2me section, nr 63: Inventaire fait à Nyvelle des privilèges, chartres et lettres touchans les duchiez de Brabant et de Lembourc, estans au dit lieu de Nyvelle en la tresorie de l'église (...), 11r.

⁵⁶ *Eeuwigduerende verbond*, p. 22.

Antwerpse exemplaar heb ik niet kunnen controleren, omdat de *plica* omgenaaid is.

Afbeelding 1: Brussels exemplaar van het Brabants-Vlaamse verbond (Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters van Brabant, nr 621bis)

Afbeelding 2: Rijsels exemplaar van het Brabants-Vlaamse verbond (Archives Départementales du Nord, B264, nr 7337)

Het Gentse charter bevat ook geen sporen van het grafelijk zegel, maar heeft als enige expeditie wel een zegelstaart door het gaatje dat voor het grafelijke zegel voorzien was. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat Lodewijk van Nevers op 3 december inderdaad de oorkonde bezegeld heeft en dat het zegel achteraf verloren gegaan is. Het Gentse charter bevat immers meerdere zegelstaarten zonder zegel of sporen van het daarvoor voorziene zegel. Alles lijkt er echter op te wijzen dat de Vlaamse graaf afwezig was toen de Brabants-Vlaamse alliantie in Gent officieel gesloten werd. Volgens de Gentse stadsrekeningen had hij Gent immers op 30 november 1339 verlaten: op die dag stuurden de Gentenaren immers een afgevaardigde, Jacob vander Hoyen, *met min here van Vlaenderen tYpere, te Br. ende elre*; Van der Hoyen bleef 7 dagen weg.⁵⁷ Vandersmaesen stelde daarnaast dat Lodewijk nog tot 4 december in Ieper verbleef.⁵⁸ Dat zou dus betekenen dat

⁵⁷ *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 405.

⁵⁸ Vandersmaesen, *De besluitvorming*, III, pp. 204-205.

de graaf niet in Gent was toen het verdrag opgemaakt werd. In dat geval hoopten de verbondenen misschien om het verdrag in de afwezigheid van de graaf te bekrachtigen, om hem daarna te dwingen om het te bezegelen. Vandaar dat ze al een zegelstaart hingen op de plaats waar de graaf later zijn zegel moest hangen.

Afbeelding 3: Gents exemplaar van het Brabants-Vlaamse verdrag (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_OA_94_395)

Zo ver is het echter nooit gekomen. Het staat immers vast dat de Vlaamse graaf rond deze periode naar Frankrijk gevlucht is.⁵⁹ Zijn vlucht illustreert nogmaals zijn zeer afwijzende houding tegenover een Engels-Vlaams bondgenootschap. Lodewijks loyaliteit tegenover de Franse koning, de rode draad gedurende zijn volledige regering, wankelde dus niet. Maar de argumentatie hierboven kan wel verklaren waarom de Gentse versie als enige expeditie wel een zegelstaart voor de Vlaamse graaf bevat. Ofwel heeft de Vlaamse graaf het Gentse charter bezegeld, zoals gepland, en is het zegel achteraf verloren gegaan. Ofwel, en de schaarse bronnenindicaties lijken het meest in die richting te wijzen, is Lodewijk van Nevers gevlucht en heeft hij de expedities nooit bezegeld. Dat de Gentse expeditie als enige wel een zegelstaart bevat, bewijst in dat geval dat de betrokken partijen bij het opmaken van dat charter nog geloofden dat de Vlaamse graaf de oorkonde uiteindelijk zou bezegelen, vandaar dat de zegelstaart al aan de oorkonde bevestigd werd. De aanwezigheid van een zegelstaart aan de Gentse expeditie bewijst volgens mij dus dat het Gentse exemplaar van het verdrag opgemaakt werd toen de graaf nog niet naar Frankrijk gevlucht was. Aangezien de andere charters geen grafelijke zegelstaart bevatten, impliceert dat dat de redacteuren de hoop op een grafelijke bezegeling toen al opgegeven hadden, namelijk toen het nieuws van de vlucht van Lodewijk al bekend was. Deze andere verdra-

⁵⁹ Het eerste spoor van de Vlaamse graaf in Parijs duikt op in een Gentse rekening van 21 december, toen een Gentse bode terugkeerde van een bezoek aan de graaf in Parijs. Zie *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 431. Enkele Vlaamse kronieken vertellen uitgebreider over de vlucht van de Vlaamse graaf naar Frankrijk. Zie voor een overzicht Lucas, *Low Countries*, p. 360.

gen werden dus later opgesteld, tenzij misschien het Antwerpse charter. De Gentse expeditie is dus wellicht de eerste weerslag van het Brabants-Vlaamse verdrag.⁶⁰

Daarnaast stelt zich de vraag hoeveel expedities er opgesteld werden. Het lijkt aannemelijk dat de drie grootste steden van beide gebieden een expeditie van dit verdrag ontvangen hebben. Alleen al omdat deze zes steden (Gent, Brugge en Ieper voor Vlaanderen en Leuven, Brussel en Antwerpen voor Brabant) een zeer geprivilegieerde positie verkregen in het verbond – zij werden, zoals gezegd, vertegenwoordigd in de verschillende overleginstellingen – is het gerechtvaardigd te veronderstellen dat zij een exemplaar ontvangen hebben. Daarnaast is het voor de hand liggend dat ook de hertog en de graaf een expeditie ontvingen voor hun persoonlijke archief. De slotsom is dus dat er minstens acht expedities waren. Daarvan zijn er dus nog vier exemplaren bewaard, in de stadarchieven van Gent en Antwerpen, in het hertogelijk archief in Brussel en in het grafelijke archief in de *Archives Départementales du Nord*. Verder zijn er, zoals gezegd, nog sporen van twee andere, verloren gegane expedities, die toebehoorden aan Ieper en Brugge. De acht kleinere steden die in de *intitulatio* vermeld worden (bijvoorbeeld Zoutleeuw of Geraardsbergen), kregen wellicht geen exemplaar. Zij stonden immers duidelijk in de schaduw van de zes grootste steden: de acht kleinere steden kregen geen vertegenwoordiging in de muntcommissie, noch in het bilaterale juridische orgaan en zij mochten ook geen gedelegeerden sturen naar de driemaandelijke Brabants-Vlaamse vergaderingen. Daarbij kwamen nog eens de hoge kosten voor het maken van een charter met die indrukwekkende afmetingen – het Gentse charter meet bijvoorbeeld 95 op 73 centimeter. Brugge moest 9 pond en 14 schellingen betalen en de Gentse kosten bedroegen zelfs 36 pond.⁶¹

Ten slotte kunnen er ook enkele zaken gezegd worden over de identiteit van de scribenten die de charters opgesteld hebben. Zo stellen de Gentse stadsrekeningen dat Jacob vander Moerstraten het Gentse charter opgemaakt heeft en dat het Gentse stadsbestuur is tussengekomen voor de kosten van *de cleerke van Brabant ende cleerke van Vlaenderen (...) doe sij saten over de ordinarche vander alianchen van Brabant ende van Vlaenderen*.⁶² Diezelfde Jacob vander Moerstraten heeft ook het exemplaar in het Algemeen Rijksarchief te Brussel opgesteld – zijn

⁶⁰ Lucas en Van Werveke hebben het zegel van de Vlaamse graaf niet in hun argumentatie betrokken. Zij gaan er van uit dat de graaf het charter wel bezegeld heeft, maar dat hij daarna naar Frankrijk gevlucht is. Zie Van Werveke, *Jacob van Artevelde*, pp. 49-50 en Lucas, *Low Countries*, pp. 359-360.

⁶¹ *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 456-457.

⁶² *De rekeningen der stad Gent*, I, p. 459. Zie ook Lucas, *Low Countries*, p. 351.

naam staat immers onderaan het document.⁶³ Niet elke partij heeft zijn exemplaar van het verdrag dus laten opstellen door een eigen scribent, al werd het Brugse charter wel opgesteld door een eigen klerk, Jan van Aerlebeke.⁶⁴ Daarnaast vertonen de verschillende charters vele verschillen qua spelling en woordgebruik, die in sommige gevallen bovendien te consistent zijn om van toeval te spreken.⁶⁵ Dat bewijst opnieuw dat er verschillende scribenten aan het werk geweest zijn, die hun oorkonde volgens hun eigen tradities opgesteld hebben.

Nadat de verschillende exemplaren opgemaakt waren, moesten de charters nog bezegeld worden. De bekrachtiging van het verbond moet logistiek gezien een bijzonder grote uitdaging geweest zijn. Al de betrokkenen die in de *corroboratio* opgenoemd werden, maar liefst 96 partijen, werden immers opgedragen om hun zegel aan de oorkonde te hangen.⁶⁶ De Brugse stadsrekeningen tonen aan dat lang niet iedereen aanwezig was toen het verbond op 3 december bekrachtigd werd. De Bruggelingen lijken immers noch op 3 december, noch tijdens de dagen daarvoor, een bode naar Gent gestuurd te hebben. Pas op 5 december werden Evere Rijnvisch, Pieter van Zevencote en Jan Ackerman naar Gent gestuurd.⁶⁷ Die eerste werd ook vergoed *van scriffuren* – wellicht heeft hij een afschrift gemaakt van de tekst van het verbond. Er was dus geen Brugse delegatie aanwezig toen het verdrag opgesteld werd. Waarschijnlijk waren de andere Vlaamse steden die het charter bezegelden ook niet aanwezig; als het grote Brugge al genegeerd werd bij het opmaken van het charter, is er geen reden om de aanwezigheid van de andere Vlaamse steden te veronderstellen. De aan- of afwezigheid van de Brabantse steden kan wegens het gebrek aan Brabantse stadsrekeningen voor deze periode helaas niet gecontroleerd worden. In elk geval is de afwezigheid van de tweede grootste stad van Vlaanderen een indicatie van de leidinggevende positie van Gent binnen de Vlaamse delegatie. Blijkbaar achtte het Gentse stadsbestuur het niet nodig dat de Brugse gedelegeerden aanwezig waren

⁶³ Mourstrate was in het jaar 1339 de schepenklerk van de stad Gent (*De rekeningen der stad Gent*, I, p. 292) Bruwier ziet Mourstrate als de vaste klerk van Jacob van Artevelde, maar aangezien hij slechts éénmaal op deze manier voorkomt in de bronnen, is het volgens mij te voorbarig dit besluit te trekken. Vgl. Bruwier, 'Le traité Flandre-Brabant', p. 28.

⁶⁴ Stadsrekening Brugge 1340-1341, 113v.

⁶⁵ In de Gentse tekst wordt bijvoorbeeld consequent *naercommers* gebruikt, terwijl de redacteur van de Ieperse versie afwisselde tussen *naercommers* en *naercommers*. De Antwerpse versie houdt het dan weer op *naercommers*. Een voorbeeld qua woordgebruik vindt men bijvoorbeeld in de derde bepaling. Daar vermeldt de Gentse versie *de een omme des anders zake*, terwijl de Antwerpse versie het op *deen omme sanders sake* houdt. Een zeer gedetailleerd onderzoek van de verschillende schrifttypes zou weliswaar ongetwijfeld nog meer informatie opleveren over de verschillende handen die de teksten hebben opgesteld, maar dat zou hier te ver leiden.

⁶⁶ Ter vergelijking: bij het Brabants-Vlaamse verbond van 1337 werden 92 getuigen opgenomen in de *corroboratio*. Zie Jan van Boendaale, *Brabantsche Yeesten*, II, p. 453.

⁶⁷ Stadsrekening Brugge 1339-1340, 110r.

bij het opmaken van de charters, al was Brugge natuurlijk wel betrokken bij de voorafgaande onderhandelingen.

Daarnaast tonen de Gentse stadsrekeningen ook aan dat op zijn minst niet alle edelen aanwezig waren bij het opstel van de eerste expeditie. Van 11 december 1339 tot 2 april 1340 gingen de Gentenaren in Brabant en Vlaanderen rond met de charters, waar de betrokken partijen plechtig bezwoeren de inhoud van het verbond te respecteren.⁶⁸ Brugge was bij sommige bijeenkomsten aanwezig, maar gaf bij andere verstek. De Gentse rekeningen stellen bij de vier laatste vermeldingen expliciet dat de ommeegang gebeurde om het verdrag te laten *besegehelne* of te *seghelne*. Het staat dus vast dat vele betrokken partijen pas achteraf hun zegel aan het Gentse exemplaar gehangen hebben.

4. Waarom de stedelijke macht zich pas in 1339 tentoonspreidde

Het Brabants-Vlaamse bondgenootschap kwam in 1339 zeker niet uit de lucht vallen. Op 31 maart 1337, nog voor de Brabanders zich aan de Engelsen verbonden en Artevelde ten tonele was verschenen, hadden beide partijen al eerder een onderling bondgenootschap afgesloten.⁶⁹ Het verbond van 1337, het zogenaamde verdrag van Dendermonde, is echter nooit rechtsgeldig geweest.⁷⁰ De verschillende bestemmelingen hebben nooit een exemplaar van het charter ontvangen: alle originelen zitten nog in de archieven van de graven van Vlaanderen en zijn bovendien niet afgewerkt. Geen enkele Brabantse of Vlaamse stad heeft het verdrag bezegeld en ook een hele schare edellieden heeft het verdrag nooit geratificeerd. Piet Avonds geeft als verklaring aan dat de steden van beide gebieden zich niet konden vinden in de zware militaire verplichtingen die beide partijen elkaar oplegden. De geallieerden werden immers verplicht om in geval van een buitenlandse aanval 500 ruiters en 10000 man voetvolk hulp te voorzien.⁷¹ Die onderlinge afspraken zouden tot gevolg hebben dat de steden ook een stevige inspanning moesten doen om dat aantal te halen.

⁶⁸ *De rekeningen der stad Gent*, I, pp. 406, 407, 410, 411, 412, 414 en 415.

⁶⁹ Voor de tekst van dat verdrag, zie *Codex diplomaticus bij de Brabantsche Yeesten*, II, pp. 441-454. De graaf van Holland-Zeeland-Henegouwen sloot zich de dag nadien met dezelfde tekst aan bij dat verdrag. Zie daarvoor L. Van Den Bergh (ed.), *Gedenkstukken tot Opheldering der Nederlandsche Geschiedenis*, Leiden, 1842, pp. 134-158.

⁷⁰ Avonds, *Ideologie en politiek*, II, pp. 976-980.

⁷¹ Avonds, *Ideologie en politiek*, II, pp. 980-982. In 1339 werd er nergens gedefinieerd hoeveel troepen er gestuurd moesten worden.

Wanneer beide verdragen naast elkaar gelegd worden, wordt het al snel duidelijk dat de meeste bepalingen die in 1339 aan bod komen, gebaseerd waren op eerdere afspraken van het verdrag van 1337.⁷² Het grote verschil tussen beide charters was de veel grotere macht die de steden toebedeeld kregen in het verdrag van 1339. Enkele voorbeelden illustreren dat. Zo was er ook in het verdrag van Dendermonde sprake van een wederzijdse verplichting tot overleg vooraleer tot een oorlogsverklaring over te gaan. In 1337 moesten echter enkel de Brabantse hertog, de Vlaamse graaf en hun raadslieden consensus bereiken, terwijl de landsheren vanaf 1339 het consent van hun hele ‘land’ moesten verkrijgen. Daarnaast wilden de betrokken partijen er in 1337 eveneens een bilateraal juridisch orgaan oprichten, maar de rol van de steden daarin bleef beperkt tot de momenten waarop de raadslieden van de landsheren geen overeenstemming konden bereiken. In 1339 kregen de steden een permanente vertegenwoordiging in de raad en waren hun gedelegeerden bovendien in de meerderheid. Ten slotte bevatte het verdrag van Dendermonde ook een weerstandsclausule, al werd het weerstandsrecht in 1339 – althans in theorie – veel actiever en verregaander ingevuld.⁷³

Naast de steden konden ook de edellieden zich blijkbaar niet vinden in de bepalingen van het verdrag van Dendermonde. Het grootste deel van hen, waaronder zelfs enkele raadsleden van de Brabantse hertog, hebben geen enkele expeditie van het verdrag van Dendermonde bezegeld.⁷⁴ Dat contrasteert sterk met het Brabants-Vlaamse verdrag van twee jaar later, dat afgezien van de Vlaamse graaf door elke partij bezegeld werd. De tweede stand kon zich dus meer vinden in de inhoud van een verdrag dat een groot deel van de macht bij de steden legde, dan in een traditioneel verbond dat door de vorsten geredigeerd werd. Daardoor is het verdrag van Dendermonde nooit geratificeerd en is het in de plooiën van de geschiedenis verdwenen, terwijl het verdrag van 1339 tot diep in de 19de eeuw een invloedrijke rol heeft kunnen spelen.⁷⁵

⁷² Voor een gedetailleerde vergelijking tussen beide verdragen, zie Eersels, *Omme de openbare profite*, pp. 19-52.

⁷³ In 1337 kregen de Brabanders en de Vlamingen slechts het recht om hun heer dienst te weigeren, terwijl de onderdanen in 1339 de heer actief tot de orde mochten roepen. Bovendien eigende de bevolking zich in 1339 het recht toe om hun heer alle renten en beden te weigeren, waardoor die laatste twee belangrijke bronnen van inkomsten zou zien opdrogen. Vgl. *Eeuwigduerende verbond*, p. 11 en *Codex Diplomaticus bij de Brabantische Yeesten*, II, p. 453.

⁷⁴ Avonds baseert zijn redenering op de aanwezigheid van een oorkonde in het archief van de graaf van Holland, die zich zoals gezegd één dag na de ratificatie van het Brabants-Vlaamse verbond met een nieuw verdrag bij het Brabants-Vlaamse bondgenootschap aansloot. Die oorkonde ordineert dat de Hollandse graaf de Vlamingen vrijstelt van het verlenen van hun militaire dienstplicht in het geval van een aanval op Holland. Vgl. Avonds, *Ideologie en politiek*, II, pp. 980-981

⁷⁵ Vgl. Avonds, *Ideologie en politiek*, II, p. 980.

Voorlopig werd echter nog geen verklaring gegeven waarom het verdrag van 1337 een traditionelere inhoud bevatte, met andere woorden met een veel minder prominente positie voor de steden en, in mindere mate, de adel. Het lijkt immers onmogelijk dat de stedelijke ideologie tijdens die twee jaar volledig veranderde. De ideeën die in het verbond naar voren kwamen, waren al veel langer aanwezig en zouden ook in latere episodes van de geschiedenis opnieuw aan de oppervlakte komen, bijvoorbeeld in het Brabantse Blijde Inkomst-charter van 1356.⁷⁶ De gemene noemer tussen de Blijde Inkomst en het verdrag van 1339, en dat is het eerste element dat de opmerkelijke inhoud van het verdrag van 1339 verklaart, is dat ze tot stand kwamen op een moment van een verzwakt centraal gezag.⁷⁷ Eind 1355 was hertog Jan III van Brabant immers zonder zonen overleden. De echtgenoten van zijn drie dochters claimden een deel van de Brabantse erflanden. De steden en de edelen reageerden op die claims door zich te verenigen en te stellen dat zij enkel de vorst zouden erkennen die de Brabantse territoriale integriteit zou respecteren. Vervolgens werden er voorbereidingen getroffen om Wenceslas, de echtgenoot van Jans oudste dochter, als Brabantse hertog te erkennen. Hij werd uiteindelijk in januari 1356 ingehuldigd, na de ondertekening van de Blijde Inkomst, waarin hij de steden enkele zeer verre gaande rechten toekende.⁷⁸ Lodewijk van Male, de echtgenoot van Jans tweede dochter, weigerde Wenceslas echter te erkennen en viel Brabant binnen.

In de periode van 1337 tot 1339 hadden zich in Brabant echter geen verre gaande wijzigingen voorgedaan in de verhouding tussen de vorst en zijn onderdanen. In Vlaanderen werden de kaarten na de komst van Artevelde echter grondig herschud. Hoewel zijn leiderschap in sommige steden gecontesteerd was, werd de politieke macht van de grote Vlaamse steden ontegensprekelijk een stuk

⁷⁶ Vooral in momenten van conflict wordt de ideologie van de steden heel duidelijk. Zie voor meer informatie daarover bijvoorbeeld J. Dumolyn en J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of Medieval History*, 31/4 (2005), pp. 369-393. Recent onderzoek toonde echter aan dat de stedelingen ook op een vredevolle manier trachtten om het beleid bij te sturen. Cf. C. Liddy en J. Haemers, 'Popular Politics in the Late Medieval City: York and Bruges', *The English Historical Review*, 128 (2013), pp. 771-805; J. Haemers, 'Bloed en inkt. Een nieuwe kijk op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383', *Stadsgeschiedenis*, 7 (2009), pp. 141-164.

⁷⁷ Voor andere voorbeelden in de middeleeuwse Lage Landen, zie Van Uytven en Blockmans, 'Constitutions and their application', *passim*. Voor voorbeelden in andere gewesten, zie B. Lyon, 'Medieval Constitutionalism: a balance of power', in B. Lyon (ed.), *Studies of West European Medieval Institutions*, Londen, 1978, pp. 157-183.

⁷⁸ Voor meer informatie over die episode in de Brabantse geschiedenis, zie P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356): de grote politieke krisissen*, Brussel, 1984, pp. 184-222. Hoewel de Blijde Inkomst van 1356 al na enkele maanden haar rechtsgeldigheid verloor, vormde het toch het begin van een Brabantse constitutionele traditie. Over de rechtsgeldigheid van de Blijde Inkomst, zie R. Van Uytven, 'De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83 (1969), pp. 39-48.

groter. Die machtsverschuiving moet ook consequenties gehad hebben in Brabant. De Brabantse steden ondervonden dat het momentum was aangebroken om ook van hun hertog verregaande toezeggingen te eisen. Jan III van zijn kant was misschien bang voor een soortgelijk scenario in Brabant, indien hij zich te hard zou opstellen tegenover de wensen van zijn steden en edellieden. Vanuit het standpunt van de Brabantse steden gezien hebben zij dus geprofiteerd van de komst van Artevelde, zodat zij samen met de Vlaamse steden een groot front konden vormen tegenover hun hertog. Het gewicht van deze stedelijke samenwerking was zo groot dat het de hertog kon overtuigen om het akkoord doorgang te verlenen.

Hoewel de rol van de steden doorslaggevend was, mag ook de invloed van de veranderde internationale situatie niet uit het oog verloren worden. Toen in 1337 het bondgenootschap in het verdrag van Dendermonde geordineerd werd, moest de samenwerking veel oppervlakkiger blijven omdat het graafschap Vlaanderen zich nog nadrukkelijk in het Franse kamp bevond. Lodewijk van Nevers zat op dat moment immers nog relatief stevig in het zadel. Brabant was op dat moment op papier ook nog geallieerd met de Franse koning, maar Jan III zocht al enkele maanden lang steeds meer toenadering tot de Engelse koning. De Brabanders hadden eind maart 1337 dus geen interesse in een te nauwe samenwerking met de Vlaamse graaf, omdat dit hun contacten met de Engelsen in de weg zou staan. Bovendien speelde Lodewijk van Nevers in 1337 nog een rol van betekenis en hij zou een Engelse toenadering zeker niet toegestaan hebben. In 1339 bevond Brabant zich al een tijdje in het Engelse kamp en was Vlaanderen, ontstaan van de Fransgezinde Lodewijk, klaar om toe te treden tot de Engelse coalitie.

Besluit

In dit artikel toonde ik aan dat de rol van de steden in de Brabantse en Vlaamse relaties met hun burens zelfs nog groter kon zijn dan de bijsturende, beïnvloedende rol die Elodie Lecuppre-Desjardin hen toebedeelde. De Brabantse en Vlaamse steden stuurden in 1339 niet enkel de vorstelijke politiek bij, maar slaagden er zelfs in om de inhoud van het Brabants-Vlaamse verdrag grotendeels zelf te bepalen en daardoor de samenwerking tussen Brabant en Vlaanderen volledig naar hun hand te zetten. Naast een wederzijdse bijstandsplicht hield het charter ook een hele rist privileges in, die vooral de rijke kooplieden zouden bevoordelen. Maar waarschijnlijk konden ook de ambachtslieden zich vinden in de ideologie die het verdrag uitdroeg, gezien ook zij gebaat waren bij een bloei-

ende handel. Maar het verdrag werd zelfs nog breder gedragen. Hoewel het onduidelijk is wat de edelen met het verdrag te winnen hadden, zwoeren tachtig leden van deze stand dat zij de steden zouden helpen om de bepalingen van het verdrag te vrijwaren indien de hertog of de graaf zich tegen de afspraken zou keren. Allicht deden zij dat omdat het ook hun invloed op het vorstelijke beleid vergrootte.

Enkele vermeldingen in de Gentse en Brugse stadsrekeningen bewijzen dat de Brabantse en Vlaamse steden het initiatief namen om de inhoud van het verdrag te bespreken. Op die vergaderingen hebben de steden van beide gebieden hun agenda's op elkaar afgestemd. Daardoor konden zij later, als een eengemaakt blok, een gemeenschappelijk eisenpakket voorleggen aan de hertog en de graaf. Mogelijk werden ook de edellieden op een bepaald moment bij de onderhandelingen betrokken, maar het is onmogelijk om daarover uitsluitsel te krijgen. Hoewel Jan van Boendale stelde dat ook het graafschap Holland-Zeeland-Henegouwen bij de totstandkoming van het verbond betrokken werd, bleek de rol van de Hollanders gering. Zij zouden zich dan ook pas later bij het verdrag aansluiten, toen een aanval van de Franse koning hen geen keuze meer liet. Het discours van het verdrag, dat doordrenkt is van de stedelijke ideologie, toont aan dat de stedelijke invloed op de definitieve tekst van het verdrag bijzonder groot was.

Een dergelijke, verregaande inmenging van de steden in de interregionale politiek was slechts mogelijk tijdens periodes van een verzwakt centraal gezag. Dat sluit aan bij de conclusie van een studie van Wim Blockmans en Raymond Van Uytven. Zij toonden in een uitstekende vergelijkende studie van Vlaamse en Brabantse constitutionele teksten aan dat de Brabantse en Vlaamse steden profiteerden van momenten waarop het vorstelijke gezag wankelde, door hun oude privileges te laten erkennen en nieuwe voorrechten af te dwingen.⁷⁹ In de aanloop naar de Brabants-Vlaamse alliantie van 1339 was hetzelfde gebeurd: Artevelde en zijn medewerkers hadden in Gent de touwtjes in handen genomen en waren er in geslaagd om samen met de andere Vlaamse steden hun graaf, Lodewijk van Nevers, aan de kant te schuiven. Het feit dat een eerdere Brabants-Vlaamse alliantie in 1337 enerzijds de beslissingsmacht veel meer bij de vorstelijke entourage legde en dat dat verdrag anderzijds dode letter is gebleven, bewijst twee zaken. Ten eerste konden dergelijke internationale verdragen in die periode blijkbaar zowel in Brabant als Vlaanderen enkel succesvol zijn indien de steden en de edellieden van beide gebieden het verdrag steunden. Ten tweede was de regimewissel in Vlaanderen noodzakelijk om een dergelijke stedelijke

---

⁷⁹ Blockmans en Van Uytven, 'Constitutions and their application', pp. 399-424.

agenda te verwezenlijken – in 1337 oefenden Jacob van Artevelde en zijn kompanen de macht nog niet uit.

Het lijkt er bovendien op dat de Gentenaren ook tijdens de redactie de leidinggevende rol op zich namen. Brugge, de tweede belangrijkste stad van Vlaanderen, was klaarblijkelijk niet aanwezig toen het originele Brabants-Vlaamse verdrag in Gent opgesteld werd. Daarnaast werd het duidelijk dat het charter van Gent de eerste weerslag van het Brabants-Vlaamse verbond is, aangezien de andere charters later opgesteld en nadien geantedateerd werden. Enkel het Antwerpse charter kon niet gecontroleerd worden en kan dus in theorie ook op 3 december opgesteld zijn. Maar toch betekent dit niet dat Jacob van Artevelde het grote brein was achter de alliantie. De Brugse rekeningen toonden immers aan dat ook die stad een zekere bewegingsvrijheid had om te onderhandelen met Brabantse partijen. En ook Jan van Boendale was er blijkbaar stellig van overtuigd dat het verdrag tot stand kwam met het consent van *elker stede*.